

Tomaž PRAPROTNİK

Psihoanalitično branje skozi teorijo štirih diskurzov***Psychoanalytic reading through the theory
of the four discourses*****POVZETEK**

L iteratura in psihoanaliza že od samega spočetja slednje živita v določenem sožitju, kjer se tako dopolnjujeta kakor fundamentalno izključujeta. Prvi se je teme lotil že Freud, tradicijo pa je nadaljevala cela vrsta psihoanalitikov, med katerimi izstopa predvsem Jacques Lacan. Njegova teorija štirih diskurzov je koristno orodje implikacije psihoanalize in skozenjo lahko razlikujemo štiri različne bralce, ki se vsak na svoj unikaten način spoprijemajo z literarnimi deli. Bralec »gospodar« vse bere na enak način, bralec »histerik« skuša v tekstu najti ključ, bralec »univerzalist« bere objektivno, bralec »analitik« pa simptomatsko. Tem poenostavitvam navkljub se odnos med literaturo in psihoanalizo ne sme reducirati na aplikacijo ene ali druge, temveč je treba razkriti pomen transferja pri branju, hkrati pa opozoriti na paradoksalnost pozicije, v kateri se znajdemo kot bralci: kot mojstri in vajenci. Predvsem pa kot želeča si bitja.

KLJUČNE BESEDE

teorija štirih diskurzov, literatura in psihoanaliza, transfer

ABSTRACT

L iterature and psychoanalysis have always been living in a kind of symbiosis, at the same time complementing and excluding each other. The subject was first taken up by Freud and while tradition was faithfully continued, Jacques Lacan stands out from the crowd. His theory of the four discourses is a useful tool for psychoanalysis' implications regarding literature and through it we can posit four different types of readers, each of whom deals with works of literature uniquely. 'Master' reader reads everything alike, 'hysteric' tries to find a key in the text, 'universalist' reads objectively and 'analyst' reads symptomatically. Instead of reducing the relation between literature and psychoanalysis to mere application, we should strive to recognize the meaning of transference in reading whilst not forgetting about the paradox in which we find ourselves as readers: as masters and apprentices. And above all as subjects of desire.

KEY WORDS

the theory of the four discourses, literature and psychoanalysis, transference

EXTENDED ABSTRACT

Sigmund Freud, the father of psychoanalysis, based some of his most essential theories on famous literary works. Not only was Oedipus complex inspired by a famous ancient Greek character by the same name, Freud thoroughly employed works of the great writers of the past such as Goethe or Dostoyevsky to serve either as models for his theory or, even more importantly, as inspiration. This article sets out to postulate a thesis that the relation between literature and psychoanalysis is a complex and paradoxical one and can be further understood, along with the reader's relation to literature, through the theory of the four discourses, set forth by another prominent psychoanalyst, Jacques Lacan.

In order to fully comprehend the theory of the four discourses, one has to get acquainted with its postulations and consisting parts. We shall start with the subject. In Lacanian psychoanalysis, the subject is fundamentally divided and thus cannot bring full satisfaction. The main reason for that is its integration with language, which is also in its essence incomplete. We cannot explain a word without referring to another word, which puts us in an endless loop that functions only by the inclusion of a hidden assumption, always generated as means to avoid being swallowed by the subjects Mother – its first Other. Lacan presented the theory of the four discourses to provide clues as to how the subjects integrate in the society and language. It functions in quadripod with four main positions, which result in the four discourses: discourse of the master, hysteric, university and analyst. The theory essentially presents itself as a theory of communication, with one crucial difference: it outlines the impossibility of communication itself. The quadripod is the following:

The right quadripod above represents the hysteric's discourse. The hysteric's discourse is the 'normal' discourse, common for someone with a neurotic structure. It goes like this: the divided subject (\$) is driven by its truth (objet a), consequently transforming other into the master (S1), who is forced to produce relevant knowledge (S2). A simple yet powerful example of this discourse is the Oedipus complex (Verhaeghe, 2004: 57). Faced with a question, posed by his drive (a), the child (\$) is split and turns to the father (S1) in order to find an answer (S2). Little does he know the answer will never suffice – the relation between the truth (a) and the product is impossible (S2).

The master's discourse is complementary to the hysteric's discourse. In it the master signifier (S1) is playing the role of an agent, whose task is to read the other (S2). Its main problem is its core, namely that it is a divided subject. Therefore, its product is objet (a) – the same lack which he/she is trying to fill.

Unable to cope with never-ending lack the master's discourse transforms into the university's discourse. This time around the knowledge (S2) poses as the agent while the other is reduced to an object. Paradoxically, the product of the university's discourse is the subject which arises

precisely because of the desubjectivization.

The final discourse is the analyst's discourse. It puts emphasis on the divided subject (\$) which is caused by its internal drive (objet (a)). Its product is S1, master signifier which cannot be analyzed any further and hence represents the end of an analysis.

By building on the theory of the four discourses we can apply them to reading. However, before that we should clarify the relation between literature and psychoanalysis. Numerous psychoanalytic authors, Freud included, applied psychoanalysis to literature. What they probably did not realize was the crime they committed upon literature. By applying psychoanalysis to literature they automatically positioned it above literature, in the position of the master. While such approach can be entertaining, it is certainly not scientific, less so fair and ethical. Interpreting literature can be severely reckless. Deducing anything from such literary criticism can tell us more about the critic than about the literary work he is referring to. Psychoanalysis is not metaliterature, but it is also not just another type of literature. It is a rather insistent and demanding intertext which both confirms and complicates our understanding of how mind reformulates the real, how it constructs the necessary fictions by which we dream, desire and interpret (Brooks, 1987: 348). Psychoanalysis does not explain literature. The two are in constant dialectical relation.

To combine the two subjects, we now turn to reading and readers. We will try to find approximations of specific readers, which roughly apply to each of the four discourses. The 'master' reader reads everything alike. That means he tries to instill his philosophy upon every single subject he comes in touch with. All books seem the same to him – he reads them through his rose-colored (red, purple, etc.) glasses and never takes them off. The 'hysteric' reader tries to find a key in the text. He wants to get the impossible from the book, to get her to tell him all her secrets, life instructions, how to be happy, content, etc. Alas, he can never find an answer because his question is designed to fail. The 'universalist' reader reads objectively. He puts knowledge above all. The text is silenced in favor of his theories; any variation is only a slight deviation from perfect reality. The text does not speak to him; he speaks for it, unaware of the master signifier hidden behind his seemingly all encompassing knowledge. Finally, the 'analytic' reader reads symptomatically. He lets the unconscious desire be the driving force behind the literary text and he sees it as the main reason for the subject's division. He is not solely influencing his own interpretations; he is being influenced by the literary work in front of him. He is the analyst and the analysand simultaneously. He discovers himself not only as a social being but also as a desiring one. The true object of analysis is neither literature nor psychoanalysis. It's the act of reading which makes transference possible. It is impossible to understand literary texts without cooperating in its dreams or delusions (Ellman, 1994: 10).

Psychoanalysis should be as literal as possible, whether addressing analysands or literary texts. Rabaté (2001: 3) tells us literature helps us understand new configurations in dreams, symptoms, parapraxis. Psychoanalysis' goal is to step over the university and master discourse and situate itself tightly into the analyst discourse – that way it can remain persistent and by resisting interpretation enable precisely that: curiosity.

Uvod

»Interpretacija sanj« je literarno delo. Literarno delo, ki je polno citatov avtorja, čigar nagrado je Freud prejel leta 1930. Ali Freud Goetheja uporablja zgolj kot ilustracijo ali je na delu še kaj več? Nedvomno »Faust« in ostala dela podpirajo Freudove poudarke, vendar se v delu dogaja še nekaj, kar vodi Freuda preko literature v prakso in ne obratno, kakor bi lahko razumeli dognanja psihoanalize. Zdi se, da tudi Freud (2001a: 270) vsaj sluti to medsebojno dialektiko, ko v obravnavi nezavednega zapiše naslednji verz iz »Fausta«.

»To je ko v tkalnici preprog,
kjer tkalec, mojster tvarnih strok,
s potezo eno zmojstri nit,
da sem ter tja s čolničkom leta,
nevidne niti v vzorec spleta,
iz tisočerih vozlov zvit.«

Kdo je mojster, kdo nit? Da bi lahko razumeli izmenjavo, ki je na delu, se moramo obrniti na nekega drugega psihoanalitika, ki nas seznani s teorijo diskurzov. V pričujočem eseju nas bo zanimalo, kako se psihoanaliza približuje literaturi, kako jo bere in kje se »nevidne niti spleta« v vzorec, zvit iz tisočerih vozlov«. Posebno pozornost bomo namenili odnosu med literaturo in psihoanalizo ter izpeljavam, ki sledijo iz tega odnosa v okviru teorije štirih diskurzov. Sledeč Freudovi misli niso bili teoretiki tisti, ki so navdahnili njegove glavne koncepte, temveč so bili to njegovi pacienti: kastracijski kompleks (mali Hans), zdravljenje z govorom (Anna O.). Kar je umanjalo do teorije, je navadno poiskal v literaturi. Center Freudove psihoanalize stoji na starogrškem mitu o Ojdipu, tragičnem liku, ki je ubil svojega očeta in se poročil s svojo materjo. Ojdipa je ponovno odkril, ko je nekaj podobnega prepoznal tudi pri sebi. V enem od pisem Fliesu piše, da se mu je v času njegove dotedanje samoanalize posvetila zgolj ena premisleka vredna misel: tudi pri sebi je našel ljubezen do matere in ljubosumnost na očeta (Freud, 1954: 221). Čeprav se je kasneje literarnih del loteval tudi na drugačen način, je bil njegov prvi »psihoanalitični« stik z literaturo razkrivajoč, ustvarjal in svoboden. Cilj tega eseja je nakazati možnost tega istega branja in spoznavanja ter hkrati razkriti mehanizme, v katere se kot bralci v odnosu s tekstom zapletemo. Pomen je dobeseden: beseda tekst ima svoj izvor v latinskem glagolu *texere*, ki pomeni »tkati, plesti, graditi«.

Postavili bomo tezo, da je odnos med literaturo in psihoanalizo kompleksen in paradoksalen ter da nam teorija štirih diskurzov lahko pomaga pri razumevanju bralčeve pozicije v odnosu do literature in psihoanalitičnih spoznanj.

Razprava

Subjekt

Pričeli bomo pri najbolj obravnavani temi – subjektu. V zadnjih letih ponovno pridobiva na veljavi trend, ki se pravzaprav kot megla vleče že skozi celotno zgodovino zahodne misli. Opredelili bi ga lahko tudi kot klic po gospodarju, po tistem Drugem, ki bi odgovoril na bistvena subjektova vprašanja in povezal diskurz na način, da zapolni ali vsaj trajno zakrije njegovo temeljno karakteristiko – osnovno razcepljenost.

Že Freud (2001b) v skladu s tem pravi, da ego ni gospodar niti v svoji hiši. Zasnovo lahko najdemo v zgodnjem otrokovem odnosu z materjo, njegovim prvim Drugim. Ta odnos, simbioza in prepletenost, ki spremljajo otroka, se enkrat končajo in za seboj potegnejo osnovno izgubo, manko, ki odslej predstavlja tisto zev v psihičnem, ki psihično sploh omogoča. Odslej je mogoče govoriti o subjektu, tem, ki se šele rodi skozi jezik, ki prevzema vse bistvene značilnosti jezika, vendar se paradoksalno umešča na precep sam, na zev svoje eksistence. Podobnosti lahko vidimo na več področjih: pri t. i. paradoksu lažnivca (Ta stavek ni resničen.), ki ga je analogno dokazal Godel s svojim teoremom nedokončnosti, pri otroški igri sestavljanja slike (kjer zmeraj en delček manjka, da lahko premikamo ostale in sestavimo celoto) in ne nazadnje pri jeziku (lingvistični Adam ne obstaja). Najjasneje to nakaže že de Saussure (1959), ki loči med označenim in označevalcem, hkrati pa opozarja na medsebojno določenost besed. Te namreč same po sebi nimajo pomena, temveč ga dobijo šele skozi razlike, ki se ustvarjajo skozi mnoge označevalce. Kontekst je tisti, ki ustvarja pomen, tisti temeljni kamen, ki pa ga v osnovi sploh ni. V skladu s tem se ravna tudi teorija množic: vsaka množica vsebuje tudi ničelno množico, presežek, ki pa štetje šele omogoča. Drugi ne obstaja, pravi Lacan, hkrati pa to dopolnjuje z zabavno besedno igro: »Ko mislim o tem, kako mislim, potem mislim od tam, kjer mislim, da ne mislim« (Lacan, 2006: 430). Lahko sprejmemo neskončno regresijo, lahko pa jo formaliziramo.

Teorija štirih diskurzov

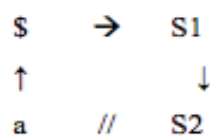
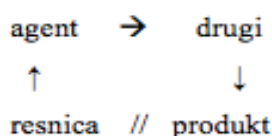
Iz teh in drugih (ki pa so preobsežni za pričujoči esej) virov Lacan (2008) predstavi teorijo štirih diskurzov – štirih načinov, kako se subjekti vključujejo v socialno in v jezik. To so diskurz histerika, gospodarja, univerze in analitika. Diskurz zmeraj nastopa v »kvadripodu«: subjekt (\$) – označevalec gospodarja (S1) – znanje (S2) – objekt (a). Premikajo se po štirih relativnih pozicijah: agent (kar je dominantno), resnica (pogoj za obstoj, možnost), drugi (kar je aktivirano s strani agenta) in produkt (kar je proizvedeno kot rezultat).

Lacan začne s predpostavko, da je komunikacija zmeraj neuspeh. To je tudi razlog, zakaj še vedno govorimo: če bi se vsi razumeli, bi ostali tiho, akt govorjenja bi uspel (Verhaeghe, 1995: 96). Iz tega sledi, da vsak diskurz oblikuje določeno vrsto socialne povezave. Osnovna pozicija je zelo preprosta. Nekdo komu nekaj govori. Imamo dva akterja: agenta in drugega. Navadno ima interakcija nek cilj, ki ga lahko imenujemo tudi produkt. Na takšnem modelu sloni večina osnovnih komunikacijskih teorij. Psihoanalizo od ostalih razlikuje še četrti element, ki ga bomo poimenovali resnica. Resnica je tisto, kar je le napol izgovorljivo in kar je v primeru nevroze predmet prisile k ponavljanju. Postavljeni smo torej pred paradoks. Pred nami je nekaj, kar ni mogoče v celoti izgovoriti, vendar ves čas govori (iz tega tudi Lacanova opazka: Jaz, resnica, govorim.). V poenostavljeni obliki to ujame že Freud (2005: 73), ko v obravnavi primera histerije (Dora) zapiše naslednje: »Kdor ima oči, da bi videl, in ušesa, da bi slišal, se lahko prepriča, da smrtniki ne morejo skriti nobene skrivnosti. Če molčijo ustnice, pa klepečejo konice prstov; izdaja pronica iz vseh por.« Pri tem se ne nanaša zgolj na nebesedno govorico, temveč na širše psihodinamsko dogajanje v posamezniku, ki pa ga spet ni mogoče kar zakoliti.

Štirje diskurzi so, kot smo že omenili, način socialnih povezav; način, da se subjekt sooči s svojo željo in njenim neuspehom, ki je neizogiben (Verhaeghe, 1995: 99). Na pozicije v kvadripodu se razporejajo že naštetih dejavniki: S1, S2, \$ in objekt (a). S1 je primarni simptom, označevalec gospodarja, ki deluje kot zagotovilo pokritja osnovnega manka. Najboljši primer je označevalec »jaz«, ki nam daje iluzijo lastne identitete (prav tam: 100). S2 je oznaka za vse ostale označevalce, za verigo označevalcev oz. znanje, ki je v njej vsebovano. Za subjekta predstavlja preostali svet. \$ predstavlja razcepljeni subjekt, subjekt z mankom, ki ga vedno znova

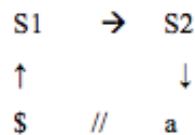
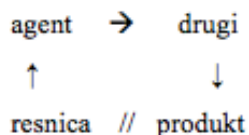
išče. Ta manko je objekt (a). V kvadripodu dejavniki nastopajo v štirih različnih konstelacijah in tako predstavljajo štiri različne diskurze. Preden jih opišemo, je treba podati kratko opozorilo. Diskurzi predstavljajo obliko, ki je zgolj podlaga za različne individualne primere. Čeprav so ponekod podani tudi konkretni primeri posameznega diskurza, jih nikakor ne gre enačiti z njim, saj bi to uničilo namen že skorajda matematične teorije diskurza. Kot je rekel Lacan, je psihoanaliza znanost partikularnega.

Diskurz histerika je »normalen« diskurz, ki je zaradi že prej omenjenega vsem lastnega manka pripoznan pri vseh nevrotikih (pri psihotikih se zaradi izoliranosti v jeziku zadeva nekoliko zaplete), pri čemer lahko nevrotika opredelimo kot povprečnega posameznika, pri katerem je triangulacija – tj. uspešna separacija od matere po posredovanju simbolne instance Imena-Očeta – uspela. Diskurz histerika gre potemtakem tako: razcepljen subjekt \$ je gnan z resnico izgubljenega in potemtakem želenega objekta (a) ter posledično spremeni drugega v gospodarja (S1), ki mora proizvesti relevantno znanje (S2).

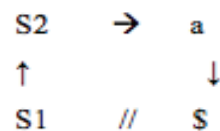
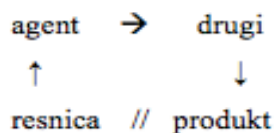
Verhaeghe (2004: 57) kot preprost in hkrati fundamentalen primer tega diskurza predstavi Ojdipov kompleks. Soočen z vprašanjem, ki mu ga postavlja gon (a), se otrok (\$) razcepi (vprašanje že predstavlja razcep) in se v upanju, da bi našel odgovor (S2), obrne k očetu (S1). Težava nastopi, ker ta odgovor nikoli ne bo zadostoval – enačaj med resnico (a) in produktom – znanjem (S2) je nemogoč. Z drugimi besedami: subjekt želi vedeti, kaj drugi hoče, želi si obvladovati željo drugega. V klinični situaciji bi takšen diskurz uporabila ženska (ali moški), ki bi prišla k zdravniku in na vsak način želela vedeti, kaj je z njo narobe, vendar bi hkrati zavračala vsako možno razlago ter se na ta način umeščala prav na mesto vzroka zdravnikove želje.

Diskurz gospodarja je povsem komplementaren diskurzu histerika. V diskurzu gospodarja je označevalec gospodarja (S1) tisti, ki je postavljen na mesto agenta in ki pozna vse odgovore ter se na drugega obrača kakor na vir znanja (S2) (npr. za verskega voditelja so ljudje in njihovo obnašanje zgolj potrditev dogme, ki pa je že vnaprej določena). Problem nastane, ker je njegova resnica razcepljen subjekt (\$) in posledično kot preostanek svojega znanja proizvaja objekt (a) – prav tisti manko, ki ga skuša kot označevalec gospodarja zapolniti. Ta je sam po sebi prazen, vendar predstavlja točko zasidranja, okoli katere se lahko drugi označevalci stabilizirajo in prenehajo z neskončno igro pomena – želja dobi svoj cilj in prepreči se (vsaj začasno) metonimično preskakovanje z objekta na objekt.

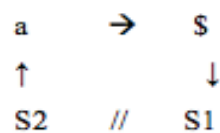
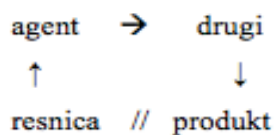

Že omenjena težava diskurza gospodarja (razcepljen subjekt, ki proizvaja manko) ob stiku

s konstantno histerikovo provokacijo (ta provocira, ker spodkopava gospodarja – v svojem bistvu se giblje med pozicijama gorečega vernika in strastnega nasprotnika) povzroči histerizacijo gospodarja in transformira diskurz gospodarja v nekoliko varnejši diskurz univerze. Tokrat je agent baza znanja, iz katere se pristopa k drugemu, ki je zreduciran na objekt. Agentovo resnico predstavlja nevprašljiv in nezamajan označevalec gospodarja. Paradoksen produkt tega diskurza je sam subjekt, ki vznikne prav zaradi desubjektivizacije v teku obravnave.

Četrti in hkrati zadnji od štirih osnovnih diskurzov je diskurz analitika. Slednji se od drugih dveh diskurzov (gospodarja in univerze) bistveno razlikuje v tem, da je poudarek na subjektovi razcepljenosti, ki je povzročena z njegovim notranjim gonom, kar povzroči, da kot produkt nastane S1 (ki tu stoji kot označevalec subjekta – sintom, ki ga za razliko od simptoma ni več možno analizirati). V primeru analize analitik igra vlogo čiste želje in zasliši subjekt v njegovi oz. njeni razcepljenosti (med zavednim in nezavednim). Analizand posledično »izkašlja« označevalec gospodarja, ki še ni bil pripeljan v relacijo s katerim koli drugim označevalcem.

Preden se lotimo obravnave povezave različnih vidikov literature in psihoanalize, je treba pojasniti teoretični uvod, ki smo mu sledili. Izkušnja, ki jo ima najverjetneje vsak izmed nas, je ta, da nas vsake toliko prešine kakšna misel, ki nas še posebej pritegne in za nas v tistem trenutku predstavlja neke vrste uvid vase, v svet, v odnose, ki jih imamo z bližnjimi. Morda nas pretrese do te mere, da si jo celo zapišemo in tako shranimo za kasnejšo kontemplacijo. Ko pa čez nekaj časa – mesec ali dva – ponovno preberemo to isto misel v upanju, da bi začutili podoben vpogled ali pretres, nas velikokrat preseneti ugotovitev, da se nam misel zdi nekoliko prazna, skorajda tuja. Kar pogrešamo, je kontekst. Kognitivno-afektivno okolje, v katerem se je misel rodila. Podoben učinek lahko proizvedejo tudi filmi, katerih zaključki nas lahko sprva ganejo kot lahko ganejo le nepopolno zaključene celote – pa vendar se pri drugem gledanju zdijo izpraznjeni užitka, ki smo ga doživeli prvič. Nakazati želim, da ima vsebina zmeraj tudi smer – vektor, po katerem se obrača in ki jo osmišlja. Skupine in posamezniki, pa tudi teoretične smeri, ki se izrekajo za neideološke, bi lahko označili tudi kot brezidejne, gnane neposredno z njihovim nezavednim. Po takšnem principu delujeta diskurza gospodarja in univerze, pri čemer je označevalec gospodarja pri slednjem veliko bolje zakrit. Nakažemo ju lahko s preprostim primerom. Otrok na starša naslovi preprosto vprašanje, ki se začne z vprašalnico »zakaj«. Diskurz gospodarja gre po poti: »Ker sem tako rekel/Ker tako je«, medtem ko diskurz univerze deluje na takšen način: »Ker to deluje na takšen in takšen način/Ker so znanstveniki tako in tako pokazali«. Razprava o takšnih in drugačnih posegih v vzgojo presega meje tega eseja, vendar je nujno, da se zavedamo (univer-

zalne) partikularnosti subjekta in hkrati ne pozabimo na izredno pomembnost konteksta (tudi in predvsem govornice), v katerem se subjekt znajde. Trdim torej, da je brez konceptualnega aparata vsakršna interpretacija slepa in deluje v imenu nezavednih intenc posameznikov oz. skupin.

Odnos med literaturo in psihoanalizo

Opremljeni s takšnim konceptualnim aparatom, ki svoj vir najde v lacanovski psihoanalizi, se lahko lotimo teme pričujočega eseja. Začnimo z osnovnim vprašanjem. Na kakšen način se lahko psihoanaliza približa literaturi? Prvi in najbolj očiten odgovor je analiza književnega dela. Preden raziščemo ta odgovor, opišimo načine obravnave. Analiza književnega dela se v osnovi deli na ekspoetsko in endopoetsko (Martinović, 1985). V prvi analitik poskuša razjasniti književno delo skozi dejavnike izven samega književnega dela, bodisi so to duševni procesi samega avtorja ali dejavniki širše narave – ekonomski, socialni ali kulturni. Pri endopoetskem pristopu pa se analitik osredotoča zgolj na književno delo pred njim. Zaključke vleče iz dela samega, pomene išče v dinamiki likov in zapletov ter razpletov zgodbe. Oba pristopa imata svoje pomanjkljivosti, ki so si presenetljivo podobne. Lotili se jih bomo skozi teorijo diskurzov. Čeprav se že Freud izčrpno loteva interpretacije avtorjev na podlagi njihovih umetniških del, lahko pokažemo, da nas to ujame v zanke, iz katerih se le stežka izvijemo (čeprav, paradoksalno, v enem svojih pisem pravi, da je »biografska resnica nemogoča, če pa bi bila, bi bila nekoristna«, in nadaljuje, da je »resnica nedosegljiva« [Freud, 1960; v Martinović, 1985: 22]). Prav zato Lacan noče zmanjšati pomena kakršnegakoli teksta na psihobiografsko »čiščenje« in se s tem prikrajšati za uganke v literarnih tekstih. Brati jih je treba čim bolj dobesedno in jim pustiti spregovoriti ter se tako dotakniti bistva biti. Navsezadnje je zadnja uganaka, ki nam ostane: »Biti ali ne biti?«

Rabaté (2001: 33) na tej točki izpostavlja Lacanovo trditev, da literatura sestoji iz lukenj in izbrisov. V latinščini množina »literae« pomeni pisanje, literaturo, medtem ko »literatura« v ednini pomeni pisanje, slovnica, učenje ali literatura. Kakorkoli že, slednje izvira iz glagola »lino«, ki ima kontradiktoren pomen, saj pomeni vsaj naslednje: »zakriti«, »pokriti«, »izbrisati«. V zvezi s tem je izredno pomenljiv Freudov (2001b) esej »O antitetičnem pomenu primarnih besed«, v katerem poudari, da so originalni koreni vseh jezikov, od starodavnega egipčanskega jezika do moderne nemščine in angleščine, vsebovali antitetični pomen. Literatura potemtakem pripada tej zanimivi kategoriji, pri čemer nas njen koren napotuje v dve različni smeri. Hitri zaključki so v takem primeru vse prej kot preudarni.

Produkcija pomena na podlagi podanih, slišanih, zaznanih informacij se namreč le s težavo izogne preinterpretaciji. Ta v psihoanalizi ne pomeni le prehitrega sklepanja, temveč tudi posiljevanje analizandov z našimi lastnimi sklepi, ki smo jih tvorili na podlagi peščice prejetih podatkov. Proti temu nas svari že splošno opozorilo, da je namen interpretacij dvoumnost in spodbuda k lastnemu tvorjenju pomena, ne pa samozadostno označevanje analizandovega simptoma. Pojdi in poimenuj stvari – to je past, v katero zapademo, ko subjekt ločimo od teksta. Subjekt je posledica rojstva v jezik in kot takšna sta neločljivo povezana. Literarno delo je subjekt, ki spregovori in psihoanaliza ni na mestu, da bi podajala umetne korelacije, odvisne od analitikovega simptoma. Kakor hitro zapade v takšno početje, je v domeni diskurza univerze. Književno delo več ne govori, temveč je govorjeno – ni več implicirano, temveč aplicirano, nenehno primerjano z idealom, praznim označevalcem gospodarja (Felman, 2003: 261). Psihoanaliza ima svojo aplikacijo zgolj v psihoanalitični praksi, pred literaturo mora postati in nadeti občutljivejše čevlje.

Psihoanaliziranje literature v veliki meri spominja na nepremišljeno interpretiranje, pri čemer nam takšna kritika pove več o kritiku kakor pa o tekstu ali avtorju. Zdi se, kakor da bi želel kritik

s svojo interpretacijo utišati literarno delo, ga prikrajšati za drugost, drugačnost. To je diskurz univerze, ki pa ima nepričakovan stranski učinek. Z utišanjem dosežemo to, da delo še glasneje spregovori – to, česar nam ni uspelo ujeti v našo kritiko, se je oblikovalo kot temeljna značilnost dela, njegova subjektivnost.

Psihoanaliza ni metaliteratura, prav tako pa spet ni zgolj »ena od literatur«, s katero bi primerjali ostale. Pristanemo torej v precej kočljivem položaju: psihoanaliza se na eni strani brani redukcije na literarno kritiko, na drugi strani pa izogiba uvrstitvi v enovrstni literarni žanr. Kar imamo pred seboj, je svojevrstna značilnost psihoanalize. Da bi se izognila hegllovskemu razmerju gospodarja – hlapca, mora pričeti tam, kjer je pričel tudi Freud, ko je bil še »noseč« s psihoanalizo: pri samoanalizi. Psihoanaliza se ne pretvarja, da je izven sistema in da lahko arbitrarno določa objektivne zakone, temveč je sama del realnosti. Psihoanaliza ni arbitrarno izbran medtekst za literarno analizo, prav nasprotno. Je vztrajen in zahteven medtekst, ki s prekoračitvijo z enega na drug teritorij tako potrdi kakor zaplete naše razumevanje tega, kako um reformulira Realno, kako sestavi vse potrebne fikcije, skozi katere sanjamo, si želimo, interpretiramo in se nasploh konstituiramo kot subjekti (Brooks, 1987: 348). Psihoanaliza literature ne razlaga, temveč je z njo v vztrajnem dialektičnem razmerju. Tega se najlažje lotimo s teorijo diskurzov. Če diskurze prevedemo v branje literature, lahko izluščimo zanimive približke branja.

Branje skozi teorijo štirih diskurzov

Bralec »gospodar« vse (S2) bere na enak način. Analogna temu v zgodovini je Platonova pozicija, da poetom ne bi smel biti dovoljen vstop v mesto in da so zgolj vojaške pesmi koristne v času vojne (Rabaté, 2001: 23). Podobno zazvenijo tudi vseporajajoče se dandanašnje teorije, ki iz enega koncepta težijo k totalni pojasnitvi vsega, kar na področju obstaja. Sledeč temu je moč opaziti kopico avtorjev, ki v želji po slavi (in osebnem miru) predlagajo teorije, ki vso moč črpajo zgolj iz enega vseobsegajočega termina (kot je npr. energija). Lacan (1988) v svoji obdelavi Hamleta v skladu s tem pravi, da so najprikladnejši koncepti najslabše razdelani.

Bralec »histerik« poskuša v tekstu najti ključ (S1). Diskurz histerika postavi subjekt na prvo mesto, vendar v vztrajanju subjektove razcepljenosti in iskanja označevalca gospodarja. En označevalec nadzoruje celotno iskanje in je opredeljen kot »čista« resnica, ljubezen do tega ključnega označevalca pa izbriše vse ostale (Rabaté, 2001: 23). Do tukaj diskurz histerika zveni sumljivo podobno diskurzu gospodarja. Razlika, ki je temeljna, se pojavi v odnosu do Drugega. Histerik v obliki razcepljenega subjekta naslavlja drugega kot gospodarja ter ga tako sili, da proizvaja znanje. Ponovno lahko torej vidimo, da histerik in gospodar predstavljata komplementaren par in zares tudi Fink (1996: 130) zapiše, da je dialektika diskurza gospodarja/histerika osnovna ter predstavlja podlago za ostale diskurze. Histerik v svoji poziciji paradoksalno vztraja, saj ne more brez gospodarja in ga neumorno išče, po drugi strani pa ga nenehno ruši in spreminja. Ta princip se kaže v današnji postmoderni družbi tudi širše. V svojem bistvu se loteva vprašanja simbolne očetovske funkcije. Verhaeghe (v Salecl, 2000: 135) piše, da živimo v obdobju, ko je, skupaj z vero vanj, umorjen sam simbolni oče, in nadaljuje, da ni naključje, da je prevladujoča drža danes tako imenovani postmoderni cinizem, ki povzema predvsem splošno nezaupanje in pomanjkanje vere v kakršnokoli simbolno funkcijo. Vsesplošno žalovanje ali uničujoč cinizem v literaturi jasno poudarja tudi vse bolj aktualna detabuizacija, ki ni zgolj odraz družbe, temveč je predvsem nezaveden klic po očetu, po avtoriteti, v zadnji instanci po fašizmu. »Nič ni resnično, vse je dovoljeno,« pravi Bartol. Do preobrata pride šele, ko ugotovimo, da to ni trditev, temveč vprašanje, ki ga subjekt naslavlja na Drugega. Vprašanje, ki je v svojem bistvu histerično, del diskurza histerika.

Bralec »univerzalist« tekst bere »objektivno« (a). Diskurz univerze postavlja znanje nad vse – znanje je užitek sam po sebi in posledično subjekt oropa vsake subjektivnosti. Nezavedno se predpostavlja ideal in vsaka realna situacija, analizand, tekst so zgolj deviacije od idealne predstave ali celo realnosti. Preboj znanosti (v njenem pozitivističnem vidiku) v literaturo se odvija že kar nekaj časa, pri čemer pa se nekako ne moremo otresti občutka, da se znanost vedno lažje upira argumentom literatom. Še posebej uspešno je trenutno obdobje razcveta nevroznanosti, ki s Stevenom Pinkerjem na čelu relativno agresivno načenja pohod v literarne vode. Cela garda literatov se temu srčno upira. Kar je skrajno problematično, pa ni prodor pozitivistične znanosti v študij literature, temveč dejstvo, da tako »napadalci« kakor »branilci« stojijo na istem bregu. Ne gre za resnico, gre za preprosto prevlado enega diskurza nad drugim. In na tej točki stvari postanejo zanimive. Kdo pozna Hamletovo željo? Kdo vodi, kdo sledi? Izza znanja diskurza univerze se skriva označevalec gospodarja, nevprašljiva instanca, ki v obeh navedenih primerih na literarno delo aplicira svoj konstrukt realnosti ter se tako neizogibno postavlja izven preučevanega objekta. Kar je po svoje posrečeno, je rezultat: revolt subjekta, ki se najbolj izrazi prav takrat, ko je zanikan. Psihoanaliza na tej točki poklekne pred literaturo. Felmanova (2003: 261) piše, da kakor psihoanaliza išče nezavedno literature, literatura predstavlja prav nezavedno psihoanalize. S tem v mislih se lahko lotimo še zadnjega diskurza.

Bralec »analitik« tekst bere »simptomatsko« (\$). Nezavednemu užitku pusti nastopati kot glavna sila v delu, in to vidi kot vzrok razcepljenosti subjekta. Zgodi pa se še nekaj drugega. Freud je na začetku svoje psihoanalitične poti veliko časa namenil prav poslušanju in znotraj tega je prišlo tudi do branja nezavednega. Bil je navidezno izven nezavednega, vendar je v poslušanju, branju bil dotaknjen. Ni mogel ne sodelovati v tem, kar so mu analizandke pripovedovale – prišlo je do transfera. Ta ima mnogo definicij, najbolj primerna za našo nadaljnjo obravnavo pa bo naslednja: »Transfer pripada področju kot-da [angl. as-if], kjer so afekti iz preteklosti investirani v sedanjost, tj. v dinamiko relacije analizand – analitik, in nevroza postane transferna nevroza, sedanja reprezentacija preteklosti« (Brooks, 1987: 341).

Bralec je tisti, ki v branju besedila nujno sodeluje in tekmuje v ustvarjanju pomena. V besedilo posreduje prav z aktom branja, tako v naši (kontra)transforni želji po obvladovanju besedila kakor v želji po biti obvladovan. Besedilo je namreč tisto, ki zmeraj sporoča, želi biti sporočeno ter ob tem naslavlja zahtevo na bralca. Najprej na pozornost, nato morda na presojo, neizogibno pa na interpretacijo. V transforni poziciji analitik ne posluša zgolj, kar je rečeno, temveč tudi, kar je nameravano, kakšne so implikacije in kako ga besedilo naslavlja. Da bi lahko zasluhlil željo v besedilu, se mora upreti njegovi zahtevi. Tako analitik/bralec skozi ponoven razmislek, ponovno prerazporeditev in reinterpretacijo bralnega procesa »poseže« v besedilo, pri čemer morajo tudi ti posegi biti pod ostrim očesom njegove sumničave pozornosti. Na ta način nam transforni model omogoča, da kot objekt analize postavimo sam akt branja in transferno-interpretativne operacije, ki branje spremljajo. Pomen v tem primeru ni zgolj v besedilu, niti ni samo popoln izmislek bralca (ali skupnosti bralcev), temveč se ustvarja skozi dialogično spoprijemanje obeh in v aktivaciji besedilnih zmožnosti v procesu branja. Takšen pogled spodnaša avtoriteto bralca/kritika v odnosu do besedila, saj ujet v transfer postane tako analizand kakor analitik. Literarno branje potemtakem ne izbira med vlogo analizanda in analitika. Na eni strani imamo interpretacijo bralca, ki zaznamuje vlogo analitika, na drugi pa je tisto, kar je analizirano, samo po sebi gospodar in vsebuje več potez avtoritete (zato tudi govorimo o literarnih mojstrovinah – mojster [angl. master] = gospodar). Pri tem zavzema tisto mesto, proti kateremu je usmerjena vsa transferna energija. Bralec potemtakem paradoksalno zavzame obe poziciji: analitika (v odnosu do interpretacije) in analizanda (v odnosu do transferja) (Felman, 1977: 7).

Bralec se v odnosu literature in psihoanalize umešča na IN med njima. Ellmanova (1994: 10) piše, da je nemogoče razumeti analizande ali literarne tekste brez sodelovanja v njihovih sanjah ali blodnjah. Izguba v eni ali drugi poziciji pomeni neodločnost in omahovanje, hkrati pa lagodnost trdne pozicije, ki nas postavi bodisi na mesto vsemogočnega analitika ali pretkanega analizanda. To je odnos gospodarja in sužnja. Z odrekanjem obema se odpre prostor tako za eno kot za drugo. Pri analitičnem literarnem branju ne gre za razlago in potrjevanje obstoječih pojmov. V prvi vrsti gre za učenje in odkrivanje tistih vidikov besedila, ki jih lahko odkrijemo zgolj z reinterpretacijo in ta je zmeraj vezana tudi na nas same. V literarnih besedilih se ne odkrijemo zgolj kot socialna bitja, temveč tudi in predvsem kot želeča si bitja. Ni naključje, da so najslavnejši psihoanalitični koncepti, kot so npr. Ojdipov kompleks, transfer, sadizem itn., našli svoj izvor v literaturi. Že Freud pravi, da so ga poeti prehiteli na področju nezavednega in se hkrati redno zateka v literarne vode, da bi si pojasnil to, s čimer se vsak dan sooča v psihoanalitični praksi.

Zaključek

Za zaključek se ustavimo še pri vprašanju vpliva na bralca, ki ga literatura nedvomno ima. Presenetljivo pa je, da tega vpliva v okviru psihoanalize ni mogoče razumeti na klasičen način, kakor se v splošnem predstavlja. Pri tem imam v mislih idejo, da neko literarno delo »vpliva« na bralca na takšen način, da lahko njegova dejanja, vedenja, stališča, vrednote itd. zvedemo (ne) posredno na njegov stik z literarnim delom. Mnogi avtorji bi (še posebej!) s pomočjo psihoanalitičnih pojmov lahko argumentirali pravilnost takšnega stališča in njihov zaključek bi glede na izbrane kriterije lahko bil tudi pravilen, vendar si psihoanaliza takšnih preinterpretacij ne more privoščiti. Za psihoanalizo je nemogoče potegniti premočrtno povezavo med literarnim delom kot vzrokom in subjektivim vedenjem kot posledico. To sledi tudi iz zgornje obravnave transferja pri branju. Nujno je poudariti, da psihoanaliza ne zanika možne povezave med delom in vedenjem bralca, temveč zgolj to, da v psihoanalizi takšne povezave ni moč misliti. Prednost psihoanalize je v strogi in dobesedni obravnavi besedila, ki formalizem popelje na povsem drug nivo. Rabaté (2001: 3) pravi, da je Lacanova glavna postavka, da literatura ponuja unikatno pomembne modele, ki omogočajo tako analitiku kakor analizandu razumevanje novih konfiguracij v sanjah, simptomih, parapraksah. Naloga psihoanalize je, da se ne ustavlja pri diskurzu univerze in da ne zapade v diskurz gospodarja, temveč je trdno zasidrana v diskurzu analitika – šele ta ji omogoča odnos do literature, ki je vztrajen, se izogiba vsakršne interpretacije in na ta način interpretacijo sploh omogoča.

Literatura

- Brooks, P. (1987). The idea of a psychoanalytic literary criticism. *Critical Inquiry*, Vol. 13(2), str. 334–348.
- Ellmann, M. (1994). *Psychoanalytic literary criticism*. London: Longman.
- Felman, S. (1977). To Open the Question. *Yale French Studies*, (55/56), 5–10.
- Felman, S. (2003). *Writing and madness*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Fink, B. (1996). *The lacanian subject: between language and jouissance*. New Jersey: Princeton University Press.
- Freud, S. (1954). Letter to Wilhelm Fliess of 15 Oct. 1897. V: *The Origins of Psychoanalysis*, trans. E. Mosbacher in J. Strachey (221–224), New York: Basic Books.
- Freud, S. (2001a). *Interpretacija sanj*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Freud, S. (2001b). [1910] The antithetical meaning of primal words. *Standard edition 11*.

London: Hogarth.

Freud, S. (2001b). [1917] A difficulty in the path of psycho-analysis. *Standard edition 17*.

London: Hogarth.

Lacan, J. (2006). *Écrits*. New York: W. W. Norton & Company.

Lacan, J. (1988). *Hamlet*. Ljubljana: Društva za teoretsko psihoanalizo.

Lacan, J. (2008). *Hrbina stran psihoanalize*. Ljubljana: Društva za teoretsko psihoanalizo.

Martinović, Ž. (1985). *Psihoanaliza i književnost*. Gornji Milanovac: Dečje novine.

Rabaté, J.-M. (2001). *Jacques Lacan: psychoanalysis and the subject of literature*. New York: Palgrave.

Saussure, F. (1959). *Course in general linguistics*. New York: Philosophical Library.

Salecl, R. (2000). *Sexuation*. Durham in London: Duke University Press.

Verhaeghe, P. (1995). From impossibility to inability: Lacan's theory on the four discourses. *Letter. Lacanian Perspectives on Psychoanalysis*, 3, 91–108.

Verhaeghe, P. (2004). *On being normal and other disorders*. New York: Other Press.
